

Теорія політики

УДК 321.64

*Вонсович С. Г.**Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка***ПОЛІТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У КОНТЕКСТІ
СИНЕРГЕТИЧЕНОГО ПІДХОДУ**

Йдеться про синергетичні впливи на процес політичного транзиту в умовах невизначеності. Провідне місце серед них займають: хаос, біфуркація, атрактор, флуктуація, фракталії і т. д. З'ясовано, що аналіз сучасної трансформації політичних процесів базується на неklasичних теоріях розвитку: теоріях катастроф та хаосу, а також концепції дисипативних структур і синергетиці. Виокремлено специфіку процесів самоорганізації у суспільстві на трьох рівнях.

Ключові слова: *відкрита система, нелінійність, аттрактор, флуктуації*

Транзитивність характеризується тенденцію до повторення в історії розвитку кожної політичної системи. Тому незаперечним є той факт, що для аналізу транзиту в умовах першої третини ХХІ сторіччя, підходи, вироблені у 80-х — 90-х роках, мають бути доповнені новими теоретико-методологічними засадами.

В останні роки зазначена сутнісна особливість політичного транзиту наявна у більшості транзитологічних концепцій. Вона стала об'єктом спеціального розгляду. Певним чином на цю специфіку політичного транзиту вказували дослідники Г. О'Донелл, А. Пшеворський, С. Хантінгтон, В. Банс та інші. Вони вважали «невизначеність» однією із сутнісних характеристик політичного транзиту, що відіграє важливу роль в процесі переходу до демократії. Вченими пропонувалися різноманітні сценарії виходу із невизначеності у контексті саме демократичного переходу.

Метою даної статті є аналіз категорії «невизначеність» у контексті синергетичного підходу стосовно дослідження політичного транзиту. Досягненню зазначеної мети покликано сприяти розв'язання наступних завдань:

з'ясувати вплив невизначеності на перебіг політичного транзиту;
проаналізувати ключові поняття синергетичного підходу, що мають важливе значення для транзиту.

Перехідні процеси, які відбуваються протягом останніх десятиліть ХХІ століття, показали, що підсумком транзиту необов'язково стає консолідована демократія. Це пов'язано з тим, що характерною особливістю політичного транзиту є невизначеність. Остання простежується у його процедурах і результатах. У царині пізнання філософська категорія «невизначеність» часто виступає синонімом «незнання», «невідомості»; вона робить акцент на описанні майбутнього.

Завдячуючи відкритому 1927 року Вернером Карлом Гейзенбергом «принципу невизначеності» відбувся перехід до квантової механіки. Принцип невизначеності витікає з того, що не тільки майбутнє невизначено, але й теперішній час немає точного виміру. Таким чином, принцип невизначеності є «фундаментальною обов'язковою властивістю нашого світу» [1, с. 82].

Як наслідок, привертає увагу те, що коли зміст транзиту у більшій мірі невизначений, то це свідчить про багатоваріантність можливих його наслідків. У цьому значенні практично всі варіанти наслідку транзиту визначаються сценаріями виходу із невизначеності, а також характером режимів, які були встановлені після цього.

Аналіз сучасних трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі неможливий, з нашої точки зору, без методологічних підходів неklasичних теорій розвитку. Вони містяться в теоріях катастроф та хаосу, концепції дисипативних структур І. Пригожина, а також синергетиці, що синтезувала досягнення природничих і гуманітарних наук — кібернетичного і системного підходів [2; 3]. Це значно доповнило і поглибило категоріальний апарат соціально — гуманітарних дисциплін. Якщо творці нового напрямку в науці І. Пригожин та І. Стенгерс [4] прагнули екстраполювати принципи самоорганізації на екологію, економіку, кліматологію і біологію, то останнім часом здійснюються активні спроби екстраполювати синергетичні підходи до вивчення посткомуністичних трансформацій (у тому числі моделей посткомуністичних транзитів) на пострадянському просторі..

Провідною ідеєю синергетичного підходу виступає єдність і системна організація всього світу; наявність загальних законів розвитку всіх матеріальних об'єктів і систем. Специфіку прояву процесів самоорганізації у суспільстві можна виокремити таким чином:

— на онтологічному рівні процеси самоорганізації простежуються у вигляді диференціації та інтеграції соціально-політичних інститутів;

— на гносеологічному — у формі диференціації та інтеграції знань (і методів синтезу та аналізу, індукції і дедукції);

— на аксіологічному — у вигляді диференціації та інтеграції соціальних цінностей, ідеалів.

Для самоорганізації соціальних процесів існують різні форми чергування порядку і хаосу; наприклад, змінюваність домінуючої форми власності в конкретних суспільствах та їх інтеграції; тенденції до ієрархізації і деієрархізації соціальних відносин, їх інститутів та акторів. Тому соціальну синергетику деякі науковці виокремлюють як своєрідне відродження концепції прогресу. Однак, у рамках зазначеної парадигми прогрес характеризується нелінійністю, являючи собою коловерт «порядку» і «хаосу». За цього, кожна пульсація взаємодії хаоса і порядку утворює завершений синергетичний цикл становлення універсальної спіралі розвитку. Відповідно до засад синергетики, новий порядок, породжений з хаосу, не зводиться до суми частин, які його заснували.

Квінтесенцією зазначеного напрямку є ідея єдності і системної організації світу, наявність спільних законів розвитку всіх матеріальних об'єктів і систем, нелінійність у значенні багатоваріантності і незворотності процесів, перебіг яких відбувається на всіх рівнях соціально-політичного буття системи. Світ розглядається як взаємопов'язаний, перманентно рухливий та змінюваний.

Виходячи з цього, можна констатувати, що в умовах глобалізації всі держави трансформуються у відкриті та взаємопов'язані системи; на них тисне багато різноманітних чинників, які важко прорахувати за допомогою лінійних підходів. Слушною вважається думка про те, що «ми повинні визнати, що не можемо повністю контролювати навколишній світ нестабільних феноменів, як не можемо повністю контролювати соціальні процеси ...» [5, с.48].

Однак потрібно враховувати, що нестабільні феномени, виходячи з хаосу, прагнуть до стабільного стану через встановлення порядку. Динамічна ж стійкість складних процесів самоорганізації і саморозвитку підтримується завдяки слідуванню законам ритму, циклічної зміни

станів (за схемою «піднесення — спад — застій — піднесення»). Отже, ми спостерігаємо певну ритмічність у коливаннях, що поширюється і на перебіг соціально-політичних процесів. Ритміка простежується у безперервній зміні політичних і економічних піднесень та спадів, у перебігу електоральних циклів, циркуляції еліт тощо.

Для опису динаміки функціонування систем і трансформації хаосу в порядок синергетикою застосовується шерег ключових понять на кшталт: «відкрита система», «нелінійність», «хаос», «біфуркація», «атрактор», «дисипативні процеси», «дисипативні структури», «флуктуації», «нестійкість», «фракталії» і т.д. Зазначені поняття мають евристичне значення для вивчення політичних і соціальних процесів, у тому числі й політичного транзиту. Розглянемо їх детальніше.

Існують різні інтерпретації визначення поняття «хаос». Так, у стародавніх греків хаос — це безструктурна, безформна маса, яка не наділена ніяким порядком. Із неї виникає впорядкований всесвіт. У філософському напрямку даосизму хаос асоціюється із структурами які вкладені у структури. Хаос — це видима неупорядкованість за якою знаходяться регулярні (детерміновані) закони. У середині хаосу існує прихований порядок. Організація, структура можуть виникнути з хаосу або під впливом цілеспрямованого зовнішнього чинника, або під впливом сил самоорганізації — чинника внутрішнього. Постання з хаосу впорядкованих структур і форм руху; спочатку неупорядкованих, нерегульованих форм руху без спеціальних, впорядкованих зовнішніх впливів визначає появу самоорганізації. Також зазначимо, що проявом хаосу є фрактальні структури.

Відкрита система перебуває у постійній міжсистемній взаємодії і міжсистемному взаємовпливі. Водночас за цього системою зберігається також власна автономія, що забезпечує її від «розчинення» у подібних системах. Система, що перебуває у відносній рівновазі містить різноманітні зони живлення і розсіювання енергії. Це дозволяє їй відповідно реагувати на зовнішні подразнення, зазнаючи постійних змін — флуктуацій. При чому водночас із флуктуаціями у системі відбувається процес нарощування і зміни структурних неоднорідностей.

В умовах перехідного періоду розвитку суспільства, який супроводжується системними і глобальними кризами, відбувається як творення нових категорій, так і їхнє переосмислення. Зокрема це стосується поняття «біфуркація», чия інтерпретація вільно використовується у різних контекстах. Біфуркація — зміна якісної поведінки, динаміч-

ної системи при незначній зміні її параметрів. Якщо, еволюціонуючи система залежить від параметру, то сама система може змінюватися плавно. Однак, при переході параметрів через певне критичне значення, система та її динаміка теж може зазнати якісної перебудови. Значення параметрів, за яких відбувається перебудова встановлених режимів руху у системі, називається біфуркаційними значеннями параметру (або ж точкою біфуркації), а сама перебудова — біфуркацією. Зазначимо, що за безперервних змін параметрів виникатимуть каскади біфуркації. Водночас, каскад біфуркації може бути одним із типових сценаріїв переходу від порядку до хаосу.

Власне у синергетиці біфуркація являє собою критичний стан системи, точку переходу від хаосу до порядку, час оформлення, виникнення нового порядку, завершальний період розвитку системи, а також вибір однієї із цілого спектру тенденції як домінуючої і визначаючої новий порядок у після біфуркаційний період.

Зазначимо, що теорія біфуркацій динамічних систем вперше була розроблена вченими А. Пуанкаре і А. А. Андрономим. Розуміння синергетичних процесів буде неповним, якщо не розкрити зміст основних підходів теорії катастроф. Дана теорія, розроблена вченим Томом Рене (1972 р.), увібрала основні філософські і методологічні ідеї теорії хаосу. Вона відображає різкі якісні перебудови: перехід у стан детермінованого хаосу, фазові переходи і самоорганізацію. Тобто «стрибки» у поведінці нелінійних динамічних систем, які змінюються. Якщо розглядати біфуркацію крізь призму теорії катастроф, то вона являтиме собою якісну стрибкоподібну перебудову системи під час повільної зміни параметрів. Отже, до точки біфуркації система розвивається по — іншому, її поведінку можна повністю передбачити. Однак під час біфуркації відбувається конфліктний зрив, катастрофічний стрибок між коливаннями і незворотністю. У політичній науці саме невизначеність майбутнього, переломний характер змін називають «точкою біфуркації» [3.с.36], якій властива принципова непередбачуваність. За цього відсутньої є відповідь на питання, чи буде утворена нова система і яка саме, чи у системі буде домінувати хаос (як спонтанність розпаду або ж народження спонтанного порядку нового рівня).

Безперечно, одним із значущих понять теорії самоорганізації є точка біфуркації. Точку біфуркації можна позначити як період в історії системи, коли вона перетворюється із однієї системної визначеності в іншу. Її якісні характеристики після виходу на точку біфуркації зазна-

ють принципових змін, що трансформують і саму систему. Зі стану нестійкості і хаосу система може пройти одразу декілька станів, поступово набираючи найоптимальнішу модель самоорганізації і порядок структурних елементів. Вибір оптимальної моделі самоорганізації здійснюється на обмеженому полі еволюційних можливостей. Це поле можливостей обумовлюється такими чинниками: історією країни, культурними матрицями і традиціями, геополітичними факторами, що разом формує поле можливостей. Наявність детермінант, з одного боку, безумовно, звужує поле можливостей, але з іншого — сприяє як збереженню природи системи, так і її особливостей. За межами цього досить обмеженого детермінованого поля можливостей залишається ширше поле поєднання «нетермінованих детермінант», тобто факторів і причинних залежностей, які ще не проявили себе. Це поєднанні являє собою, за І. Валлерстайном [6, с.134], «не виключене середнє», або ж «детерміністський хаос» за І. Пригожиним. Можна зазначити, що стан нестійкості, від якого можливий такий перехід, є точкою біфуркації.

Також точкою біфуркації визначають як особливі моменти у розвитку системи, коли сталий, лінійний, передбачуваний шлях її розвитку стає неможливим. Це — точка критичної нестійкості розвитку, в якій система перебудовується, вибираючи один із можливих шляхів подальшого розвитку. Таким чином, відбувається певний фазовий перехід.

Біфуркаційні сценарії процесу розвитку і соціальної зміни суспільства можна визначити таким чином:

1. Виходячи із наявних процесів самоорганізації і організації виокремлюються такі фази. Перша фаза — протобіфуркаційний період, за якого соціально-політичні зміни мають локальний характер і не стосуються загальносистемних параметрів. Друга фаза — біфуркаційний період — організаційні сили придушуються самоорганізаційними. Також відбувається вихід у точку біфуркації, що означає перехід до біфуркаційних, самоорганізаційних механізмів позитивного зворотного зв'язку. Оскільки система нездатна функціонувати у попередній якості, то розпочинається процес самоорганізації. Третя фаза — пост-біфуркаційний період — виникає порядок який має само організаційний характер. Розмаїття можливих нових станів визначається сутністю соціальної системи, а вибір одного із можливих варіантів пов'язаний із випадковою флуктуацією. Сценарій розвитку соціальної динаміки у третій фазі називають циклічним [7, с.135].

2. На основі уявлень про роль цінностей.

3. На основі уявлень про комплекс факторів, таких як: детермінізм, індетермінізм, вибір суб'єкта, ціннісні орієнтації, оцінки. У цьому випадку, аналіз складних, само організуючих систем передбачає не просто якусь причинно-наслідкову залежність як перехід від однієї системи до іншої, а глибше співвідношення між причинною і наслідком, причиною і вірогідністю, причиною і необхідністю.

Випадкові відхилення миттєвих значень величин від рівноважного стану позначається поняттям «флуктуації». Флуктуація у відкритій системі є свідченням хаосу на її мікрорівнях. Причому, інтенсивність флуктуації може бути незворотною, оскільки система або починає якісно змінюватися з перспективою формування нової, або ж цілковито руйнується, створюючи умови для появи нової системи. Отже, зміни можуть породжувати нелінійні залежності, адже вони відбуваються під впливом різноманітних чинників, і стають незворотніми. Незворотність є атрибутом будь-якого політичного і соціального процесу. Вона «починається тоді, коли складність системи, що революціонізує, перевершує якийсь поріг» [8. с,373]. Приміром, згайні у часі реформи не спричинять потрібного очікуваного ефекту.

Біфуркація стимулює відкидання певного набору варіантів розвитку суспільства і кожна зміна, навіть на мікрополітичному рівні, тільки зменшує альтернативність вибору. Однак за цього зберігається невизначеність наслідків вибраного шляху, що зумовлено особливістю соціально-політичних процесів, а саме — нелінійністю. Що ж розуміється під цим поняттям? Нелінійність можна розглядати як незвичайну реакцію на зовнішній вплив. Прикладом прояву нелінійності у політичних процесах можна назвати розпад СРСР. Він встояв перед агресією гітлерівської Німеччини, але розпався під впливом значно менших факторів іншої природи.

Домінування тієї чи іншої тенденції багато в чому визначається також сукупністю чинників, які утворюють акумулятивний ефект. Множинності точок, до яких притягуються траєкторії динамічних систем, являють собою так звані атрактори (від англ. attractive — залучати). Атрактор — це активний стійкий центр еволюції системи. Він здатен «притягувати» і організовувати хаотичне навколишнє середовище. У синергетичному підході під атрактором розуміється можливий набір відносно стійких станів системи, які можуть реалізуватися в залежності від різноманітних початкових умов. За цього стан хаосу не є чимось наперед шкідливим і руйнівним. Саме в цей час система вибирає різні

варіанти самоорганізації і зупиняється на оптимальному варіанті. Буржуазні революції XVII-XVIII рр. в Європі являли собою стан хаосу, що супроводжувався руйнацією структур феодального суспільства. Хаос змінився новим порядком; порядком, з більш оптимальним «типом рішення». Атрактор є базовим поняттям теорії самоорганізації і визначається множинністю для системи.

У процесі аналізу політичних процесів виокремлюється атрактор як ідеал, і атрактор як реальність. Атрактор як ідеал вибудовується з нереалізованих можливостей національних проєктів державного устрою, до яких різні актори процесу час від часу повертаються. Атрактор — реальність — це найбільш оптимальна модель порядку для того чи іншого суспільства на даному історичному відрізьку часу, вибудована в результаті взаємодії різних чинників.

Отже, у точці біфуркації система перебуває в стані вибору, який і визначає її подальшу еволюцію, оскільки всі можливі варіанти мають рівні шанси реалізації. За цього в результаті вибору відсікаються всі інші альтернативи на користь лише однієї траєкторії руху. У цій точці працюють не тільки випадкові чинники, але й включається «механізм свідомого вибору». За його допомоги відсікаються інші альтернативи, і тоді «реалізовані шляхи постають в оточені нереалізованих можливостей». Відомий вчений-семіотик Ю. Лотман справедливо зазначає, що «вибір того шляху, який дійсно зреалізовується, залежить від комплексу випадкових обставин, але, ще більшою мірою, від самої свідомості актантів. Не випадково в такі моменти слово, мова, пропаганда знаходять особливо важливе історичне значення. При цьому, якщо до того, як вибір було зроблено, існувала ситуація невизначеності, то після його здійснення виникає нова ситуація, для якої зроблений вибір був уже необхідний, ситуація, яка для подальшого руху виступає як даність. Випадковий до реалізації, він (вибір — С. В.) стає детермінованим після реалізації. Ретроспективність підсилює детермінованість. Для подальшого руху вибір — перша ланка закономірності» [9, с.125].

У момент біфуркації вибір шляху здійснюється під впливом ланцюжка факторів, підбір яких може бути цілком випадковим. Тому і вплив виявляється не довільним, а в контексті рішень, яких необхідно ухвалювати. Система, поступово втрачаючи свої властивості, може непомітно і неухильно рухатися до межі рівноваги, і, досягнувши критичної точки, отримує високу ступінь втрати стійкості.

Загалом, рух до рівноваги може визначатися випадковими чинниками. Вибравши оптимальну для конкретних умов форму самоорганізації, система «скидає» у навколишній простір зайву, непотрібну для утворення і функціонування нової структури енергію. Остання у політичних процесах проявляє себе у формі постреволуційного терору, що знищує всіх, хто відмовилися сприйняти утворений революційний порядок. Так вимальовується формула: «революція пожирає своїх дітей». Процеси, у результаті яких відбувається «скидання» зайвої енергії, називаються дисипативними, або «порядком через флуктуації», за І. Пригожиным. Функції скидання енергії формують зони стоків системи. У цих процесах беруть участь дисипативні структури, які виникають в результаті самоорганізації цієї системи. Особливістю цих структур є їх властивість стабілізуватися. У той же час до процесів самоорганізації активно залучаються нестационарні структури, які виникають під впливом флуктуації. Нестационарні структури здатні розвиватися і трансформуватися в середовищі або ж переноситися в середовище зі збереженням форми.

Наступним важливим поняттям синергетичного підходу є фракталії. Фракталіями називаються такі об'єкти, які мають властивість самоподібності, або так званої масштабної інваріантності. Це означає, що малий фрагмент структури такого об'єкта подібний до іншого, більшого фрагмента або навіть структури загалом.

Таким чином, аналіз категорій синергетичного підходу дозволяє розкрити загальні, універсальні механізми самоорганізації об'єктів і систем, моделювати можливі структури самоорганізації. Він стверджує, що всі структури мають еволюційний характер, тобто представляють собою певні стадії розгортання процесів. Водночас за синергетичного підходу переглядається роль випадковості у розвитку систем. Це означає, що за певних умов випадковість може визначити загальний напрямок у подальшому розвитку системи. Інакше кажучи, коли система знаходиться в стані нестійкості (в точці біфуркації), яка-небудь необов'язкова (однозначно не визначена) зовнішня подія (вплив) може зіштовхнути систему в стан «творчого хаосу» і визначити ту структурно-організаційну форму, якої вона досягне у подальшому.

Список використаних джерел:

1. Хокинг С. Краткая история времени: от Большого взрыва до чёрных дыр / С. Хокин. Пер. с англ. Н. Я. Смородинской. — СПб.: «Амфора», 2001. — 268 с
2. Арнольд В. И. Теория катастроф / В. И. Арнольд. — 3-е изд. доп. — М.: Наука. — 1990. — 128 с.
3. Пригожин И. Р. Природа, наука и новая синергетика рациональности / И. Р. Пригожин // Философия и жизнь. — 1991. — № 7. — С. 36–41
4. Пригожин И. Время. Хаос. Квант/И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1994. — 266 с.
5. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. — 1991. — № 6. — С. 46–52
6. Валерстайн Е. Время и деятельность: неисключенное среднее / Е. Валерстайн // Человек перед лицом неопределенности / Под ред. И. Р. Пригожина. — М., 2003. — С. 134–135
7. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 437 с.
8. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой/И. Пригожин, И. Стенгерс. — М., 1986. — 432 с.
9. Лотман Ю. М. Изъявление Господне или азартная игра? Закономерное или случайное в историческом процес се/Ю. М. лотман // Искусство кино. — 1994. — № 1. — С. 126–132.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2013 р.

Вонсович С. Г. Политический транзит в контексте синергетического подхода

Речь идет о синергетическом влиянии на процесс политического транзита в условиях неопределенности. Ведущее место среди них занимают: хаос, бифуркация, аттрактор, флуктуация, фракталы и т. д. Выяснено то, что анализ современной трансформации политических процессов базируется на неклассических теориях развития: теориях катастроф и хаоса, а также концепции диссипативных структур и синергетике. Выделено на трёхуровневую специфику процессов самоорганизации в обществе. Ключевые слова: *открытая система, нелинейность, аттрактор, флуктуации*

Vonsovych S. H. Political transit in the context of synergistic approach

The article deals with the impacts on process of political transit in conditions of uncertainty in –between. The dominant middle place is taken by chaos, bifurcation, attractor, fluctuation, etc. It has been found out that the analyses of modern political transformations is based on non — classical evolutionary theories: the teory of catastrophe and caos, the concepcion of dissipative structures and discipline of synergetics. The specific features of social self — organization have been determined at there levels.

Keywords: *open system, nonlinearity, attractor, fluctuations*